

roepen en groeten, pakjes worden overhandigd. Handen snel gedrukt, wensen gewisseld. Van de verwarring en 't duister maken enkelen gebruik om er tussenuit te knijpen. Schoten klinken, voor en achter aan de stoet.¹

Toen de Hilversummers het concentratiekamp Amersfoort verlieten op weg naar de treinen die hen naar Duitsland zouden brengen, stonden 'bijna deur aan deur de mensen die geven wat ze maar enigszins kunnen missen: sneden brood, koek, kaas, appels, sigaretten — een bakker geeft zijn voorraad brood weg . . . Als uitgehongerde wilde wolven gedragen sommigen zich.'²

Hoever personen uit Bussum, Laren en Zeist werden weggevoerd, weten wij niet, wèl dat uit Bussum (deze groep kwam bij Arnhem terecht) 'een hartpatiënt meeliep met een geheel blauw gezicht' en 'een man met spataderen van zijn enkel tot zijn knieholte . . . Alras bleek', zo schreef later een Bussumer,

'dat men vrijwel alles wat men te pakken had kunnen krijgen, had meegezonden. Zo waren er zestien politiemannen uit Bussum, de gehele Technische Noodhulp, een aantal postbestellers, personeel van de Centrale Keuken, van de gasfabriek, doktoren, kruideniers, groenten-, melk- en andere boeren, bakkers, enz. enz. . . Ook een aantal leden van de NSB, onder wie de commandant van de Landwacht te Naarden, een WA-man en gewone leden. Toen zij protesteerden dat ook zij mee moesten, hadden zij tot antwoord gekregen dat juist zij een goed voorbeeld moesten stellen.'³

Vonden ook elders in het westen des lands in oktober of in begin november razzia's plaats? Vermoedelijk wel. Met zekerheid weten wij slechts dat op 9 november enkele honderden Texelaars als spitters naar Assen werden gevoerd en dat de volgende dag, vrijdag 10 november, de eerste was van twee opeenvolgende dagen waarop in Rotterdam de grootste van alle razzia's werd gehouden.

★

Het gebeurde te Rotterdam (wij volgen in onze beschrijving vrijwel uitsluitend de in '51 verschenen monografie van Sijes: *De razzia van*

¹ B. Ham: *Arbeider in Moffenland. Roman van de 'Arbeitseinsatz'* (1946?), p. 24. ² A.v., p. 28. ³ J. Daarnhouwer: 'Belevenissen in en om Arnhem van 23 oktober tot 29 november 1944' (5 febr. 1945), p. 1, 3 (Doc II-59, a-8).